

תרומתה של הארכיאולוגיה להבהרת התהליכים ההיסטוריים שארעו באזור השומרון בתקופה שביין נפילת שומרון לתקופת שיבת ציון

מחקרי יהודה ושומרון קובץ א – תשנ"א * 1991
דעת – אתר לימודי יהדות ורוח

חנן אשל

אוניברסיטת בר-אילן ומכללת יהודה ושומרון

ברשימה זו אנסה לסכם חלק מהעדויות הארכיאולוגיות שנתגלו בשומרון והמתוארכות לתקופה שביין חורבנה של ממלכת ישראל, לבין הכיבוש המוקדוני, תקופה של כארבע מאות שנה. מתקופה זו ישנן מעט עדויות היסטוריות, ומכאן חשיבותן של התגליות הארכיאולוגיות.

יש לחלק את פרק הזמן הנידון לשלוש תקופות:

1. מאה שנה של שלטון אשורי בין 722 ל-626 לפנה"ס¹.
  2. שבעים שנה של שלטון בבל בין 605 ל-539 לפנה"ס.
  3. מאתיים שנה של שלטון פרסי, בין 539 ל-331 לפנה"ס.
- ב-722 וב-720 לפנה"ס נערכו מסעות צבא אשורים, שמטרתם כיבוש העיר שומרון. המסע הראשון הונהג על ידי שלמנצר ה-5, והשני על ידי יורשו סרגון. מתוך האנאלים של סרגון ידוע לנו שלאחר שכבש את העיר שומרון הוא הגלה בכלה 27,290 איש ממלכת ישראל².
- לאחרונה פירסם א. זרטל תכנית של מחנה שלדעתו היה מחנה מצור אשורי, שנתגלה מצפון מזרח לשומרון, ביער סיריס שבעמק סאנור³. אם צודק זרטל בזיהויו של מחנה זה, הרי

1. בין 626 ל-609 לפנה"ס שלט יאשיהו מלך יהודה על כל אזור ההר. לאחר מותו בשנת 609 לפנה"ס שלטו המצרים על ארץ ישראל עד שבי-605 לפנה"ס השתלט נבוכדנצר מלך בבל על ארץ ישראל. ראה: ש. זמירין, יאשיהו ותקופתו. ירושלים תשי"ב, עמ' 89-90 וכן: י. ליוור, "יאשיהו, יאשיהו יאשיהו" אנציקלופדיה מקראית ג. ירושלים תשי"ח טור 420. וראה גם להלן הערה 18.
2. ראה: ח. תדמור, "קיום החולדות שומרון למן ייסודה ועד הכיבוש המוקדוני". בתוך: י. אבירם (המכל"ד) ארץ שומרון. ירושלים תשל"ד עמ' 69-70.
3. A. Zartal, "The Pahwah of Samaria (northern Israel) during: ראה The Persian period. Types of settlement, economy history and new Discoveries". *Transeuphratene* 3 (1990) pp. 9-18.

בחפירות העיר שומרון שנערכו על ידי שתי משלחות: משלחת אוניברסיטת הרוורד בתחילת המאה והמשלחת המאוחדת בשנות השלושים. נתגלו שכרי מצבה שהעמיד סרגון כשומרון וכן מימצאים אשורים נוספים⁴. שנים ממושלי שומרון בתקופה האשורית מונו כאפונימים פקידים אשורים שעל שמם נקבע שם שנה אשורי בשנים 695 ו-646 לפנה"ס⁵. במהלך כל תקופת שלטונם הביאו האשורים גלים של גולים אל העיר שומרון. רובם של גולים אלה הובאו מאזור בבל, ועל כן שומרון היתה חשובה לתולדות בבל בתקופת השלטון האשורי, הכרוניקון הבבלי ציין "ככ"ה לחודש טבת היה שלמנסר למלך בארץ אשור הוא הרס את שומרון"⁶.

לאחרונה נתגלתה עדות ארכיאולוגית לנוכחותם של גולים שמוצאם מבבל במזרח הר מנשה, במשולש שבין הערים שכם שומרון ותרצה. באזור זה נמצאו חפירות וכסקר הארכיאולוגי קערות חרס המעוטות בטביעות יתד האופייניות לדרום מסופוטמיה. הקערות מתוארכות למאות השביעית והששית לפנה"ס, והן כנראה הגיעו לשומרון בידי גולים שהובאו לכאן מדרום מסופוטמיה⁷.

סרגון מציין בכתובתו: "את העיר שומרון בניתי מחדש ועשיתה גדולה משהיתה אנשי ארצות שנכבשו בידי הבאתי לתוך שומרון"⁸. בעזרא ד"ב טוענים השומרונים שהם עובדים את אלוהי ישראל מימי אסרחדון שהעלה אותם לארץ ישראל, ומובאת אגרת שנכתבה על ידי אנשים שהוגלו לארץ-ישראל על ידי אסנפר — הוא אשורבניפל (פסוק י'), דומה שעדויות אלה מעידות שמלכי אשור המשיכו להגלות תושבים לשומרון במהלך כל תקופת שלטונם בארץ ישראל.

חשיבות מסוימת ישנה לידית שעליה טביעת 'למלך חברון' שמצאתי בכפר בייתין היא בית אל בשנת 1986⁹. בבית אל נערכו חפירות על ידי משלחת אמריקאית, בראשותם של אולברייט וקלסו. חופרים אלה סברו שבית אל נהרסה יחד עם שומרון ב-720 לפנה"ס, מקדשה שוקם על ידי מלך אשור במהלך המאה ה-7, כפי שתואר במלכים ב' י"ז, ונהרס שוב באופן סופי על ידי יאשיהו ב-622 לפנה"ס¹⁰.

במלכים ב' י"ז מתואר כיצד מלך אשור הגלה מאזור שומרון את כל הישראלים וכאשר הגולים שהובאו מאזור מסופוטמיה לשומרון הותקפו על ידי אריות, הושיב מלך אשור כהן ישראלי בודד שישקם את המקדש בבית אל וילמד את הגולים לעבוד את אלוהי ישראל (פס'

4. G.A. Reisner, C.S. Fishner and D.C. Lyon, *Harvard Excavations*

At Samaria (1908-1910) Vol. II 1924 P. 247; J.W. Crowfoot

וכן *At Samaria (1908-1910)* Vol. II 1924 P. 247; J.W. Crowfoot

K. M. Kenyon and E.L. Sukenik, *The Objects of Samaria 1957*, P. 35.

5. תדמור לעיל, הערה 2 עמ' 71.

6. A.K. Grayson, *Assyrian and Babylonian Chronicles* (Locust Valley)

1975, P. 75; מ. כוגן, *כרוניקות ממסופוטמיה* (תעודה II) אוניברסיטת בן גוריון תשמ"ב, עמ' 2.

7. ראה: א. זרטל, "הקערה המעוטת בטביעות יתד ומוצא הכותים". *ארץ ישראל כ(תשמ"ט) עמ' 181-182*.

8. תדמור לעיל, הערה 2 עמ' 70.

9. H. Eshel, "A Imlik stamp from Beth-El" *IEJ* 439 (1989) pp. 60-62

10. J.L. Kelso "The Excavations of Beth-El (1934-1966)" *AASOR* 39

(1968) pp. 37,51.

כדכו). זהו פולמוס כנגד המקדש בבית אל, שנועד להוכיח שכל המאמינים בקדושתו של מקדש בית אל המשוקם אינם ישראלים.

במלכים ב' י"ז, פסוקים יט-כ מציינים שגם יהודה נהרסה וגלתה בעקבות חטאה. פסוקים אלו נכתבו לאחר 586 לפנה"ס. עדויות נוספות שחלקן נתגלו רק לאחרונה, רומזות שהמקדש בבית אל התקיים אף לאחר ימיו של יאשיהו. מביניהם חשוב להזכיר פסוקים מספר היובלים המזהירים לא להאמין בבית אל¹¹, קטעים ממגילות קומראן¹² וכן תפילה שנתחברה בבית אל והותאמה לפולחן חור במצרים, עותק שלה שנתגלה במצרים נכתב על גבי פפירוס באותיות דמוטיות אך בשפה הארמית ובו נכתב "יענני מחר אל בית אל". פרק כ בתהלים הינו אותו מזמור אך בעיבוד יהודאי¹³.

טביעות למלך הוטבעו במהלך הכנותיו של חזקיהו למלחמה בסנחריב. דומה שחזקיהו חילק את ממלכתו לצורך גבית מסים וקבע ארבע ערים שאליהם הוכאה תוצרת חקלאית כמס. ערים אלו נזכרו בטביעות יחד עם המילה "למלך". הערים הם: שכה, זיף, חברון וממשת (שטרם זוהתה). עד היום נתגלו למעלה מאלף טביעות למלך, חלקם בשכבות שרפה בערים שנהרסו על ידי סנחריב בשנת 701 לפנה"ס.

מציאתה של טביעת למלך בבית אל מעידה שבית אל היתה קיימת בסוף המאה ה-8 לפנה"ס. אין לדעת אם חזקיהו השתלט עליה במהלך המרד שלו נגד האשורים או שמא הגיע קנקן נושא טביעת למלך לבית אל ברכי שלום.

ככל מקרה נראה לי שמקדש בית אל לא חרב ב-720 והוא נהרס לראשונה על ידי יאשיהו ב-622 לפנה"ס. הוא שוקם, כפי שמעידים הפסוקים במלכים ב' י"ז והתגליות החדשות, לאחר נפילתה של ירושלים ב-586 לפנה"ס במהלך תקופת שלטונם של הבבלים בשומרון¹⁵. מסוף תקופת שלטונם של האשורים בשומרון יש לציין שני לוחות כתובים אכדית שנתגלו בגזר, עיר שהיתה ככל הנראה מקום מושבו של המשנה לפחות שומרון. כלוחות אלה המתוארכים לשנים 651 ו-649 לפנה"ס נזכרו אנשים בעלי שמות אשוריים, כבליים וארמיים המעידים על הגליות מאוחרות אל פחות שומרון¹⁶.

11. ספר היובלים לד כב, ראה: J. Schwartz "Jubilees Beth-el and the

Temple of Jacob". *HUCA* 56 (1985) pp. 63-85.

12. מגילת המקדש כא: 19-21. ראה: י. ידן. מגילת המקדש. ירושלים תשל"ז, כרך ב עמ' 91-92. וכן הדיון

שם בכרך א עמ' 141-143, ושם הפניות למגילות אחרות.

ראה: מ. רינפלד, "הטקסט הפאגאני (ארמית בכתב דמוטי של תהלים כ 2-8)". ארץ ישראל יח (תשמ"ח) עמ' 130-140.

Z. Zevit, "The Common origin of the Aramaicized Prayer to Hurus and of Psalm 20". *JAOS* 110 (1990) pp. 213-228.

14. D. Ussishkin, "The Destruction of Lachish by Sennacherib Dand The Dating of the Royal Storage Jars". *Tel Aviv* 4 (1977) pp. 28-60.

15. ח. אשל, "הרקע ההיסטורי להקמת המשוערת של המקדשים לאלוהי ישראל בבית אל ובעיר שומרון לאחר חורבן בית ראשון". עבודת גמר. האוניברסיטה העברית תשמ"ט.

16. R. Zadok, "Samaritan Notes". *Bibliotheca Orientalis* 42 (1985) pp. 567-572.

התעודה משנת 651 מעידה על התרופפות השלטון האשורי בשומרון כתוצאה ממלחמות האחים באשור. תעודה זו נכתבה ב"ז בסיון בשנה שאחרי אשור-דור-אוצר. כתאריך זה, כלומר חודשיים וחצי לאחר ראש-השנה האשורי בא' ניסן, עדיין לא היה ידוע בגזר מי נבחר כאפונים, אף שבאשור נמצאו תעודות מג' ניסן שבהם כבר נזכר האפונים החדש. דומה שזוהי עדות בלתי אמצעית להתרופפות השלטון האשורי בפחות שומרון כבר בשנת 651 לפנה"ס¹⁷. תעודה זו מסייעת לנו להבין את התפשטות שלטונו של יאשיהו באזור השומרון בשנת 626 לפנה"ס¹⁸. אמנם אחד ממושלי שומרון האשורים זכה להתמנות כאפונים בשנת 646 לפנה"ס¹⁹, אך יתכן שכבר באמצע המאה השישית לפנה"ס חלה התרופפות בשלטון האשורי בשומרון. יהודה שלטה בשומרון ככל הנראה 15 שנה, החל מ-626 לפנה"ס. במהלך בשנת 622 החריב יאשיהו את המקדש בבית אל.

מתקופת השלטון הבבלי נתגלו אך מעט מימצאים בשומרון. חשיבות מסויימת ישנה לבחים שחשף ז' ייבין במדרגה שמצפון לחל שילה, אשר בהם נתגלתה צלמית אשה שעליה כתובת מצרית. דומה, שמכלול המכנים שנחשפו בחפירה זו, וכן החציכות שמסביב להם מעידים שמדובר במרכז מנהל²⁰.

בירמיהו מ"א, מסופר שבראש השנה שחל מיד לאחר חורבן הבית ב-586 לפנה"ס עלו לירושלים 80 אנשים משכם משלה ומשומרון, מגולחי זקן וקרועי בגדים, כלומר אכלים, להביא מנחה ולבונה למקדש ההרוס²¹. יש בכך עדות לחשיבותם של שני ארועים מרכזיים בתולדותיה של ירושלים. הראשון-עדות לכך בסנחריב לא הצליח לכבוש את העיר בשנת 701 לפנה"ס, דבר שהווה הוכחה לקדושתה ולחשיבותו של המקדש הירושלמי²², והשני עדות להצלחתה של הרפורמה של יאשיהו שהרס את המקדש בבית אל ב-622 לפנה"ס והביא לכך שישראלים שישבו בשומרון עלו למקדש בירושלים. דומה ששמונים האנשים התגוררו לאו דוקא בערים שכם שילה ושומרון, אלא בכפרים שכסביבתם והמקומות שנוכרו בפסוק הם מרכזי השלטון הבבלי בשומרון. יתכן ואחד ממרכזי שלטון זה נחשף בחפירותיו של ייבין בשילה.

לאחר שנת 586 לפנה"ס עלתה חשיבותה של ארץ בנימין. בזמן המצור על ירושלים מנסה ירמיהו לצאת מן העיר הנצורה אל ארץ בנימין "לחלק שם בתוך העם" (ירמיהו י"ז יב).

17. י. אפעל, "השלטון האשורי בארץ ישראל". בתוך: א. מלמט (עורך) ההיסטוריה של עם ישראל - ימי המלוכה הסטוריה מדינית. ירושלים תשמ"ב, עמ' 195.

18. ג. נאמן הציע לאחרונה שיאשיהו כלל לא השתלט על שטחים שהיו בשליטה אשורית ושהשלטון על ארץ ישראל עבר מידיים אשוריות לידיים מצריות בצורה מסודרת. ראה: ג. נאמן, "רשימות הערים של יהודה ובנימין וממלכת יהודה בימי יאשיהו". ציון נד (תשמ"ט) עמ' 70 - 71. אך אין למעבר שכזה אח ורע. דומה שאין מקום להטיל ספק ברפורמה של יאשיהו בבית אל ב-622 לפנה"ס, המתוארת במל"ב כג.

19. חדמור לעיל, הערה 2 עמ' 71.

20. ז. ייבין, "שילה". חרשות ארכיאולוגיות עז (תשמ"א) עמ' 19-20.

21. אין ספק שמדובר בראש-השנה שמיד לאחר חורבן הבית ולא מספר שנים אחר החורבן גם בגלל ששמונים האיש מתוארים כאבלים וגם מכיוון שבירמיהו מ' מצווה עליהם גדליהו בן אחיקם לאסוף "יין וקיץ ושמן" ואילו בפסוק יב מתאור שהם אספו "יין וקיץ הרבה מאד", שכן ענבים ותאנים הבשילו לפני החודש השביעי ואילו השמן שמבשיל לאחר ראש-השנה לא נאסף.

22. דאה ת. אשל, "מסע סנחריב לירושלים" בתוך: ירושלים בימי בית ראשון (עידן 15), ירושלים תשנ"א עמ' 143-156.

כלומר לקבל שם חלקת אדמה. לאחר החורבן השאיר נכוזראדן כורמים ויוגכים כארץ בנימין (ירמיהו לט-מב), דומה אם כן, שארץ בנימין לא נפגעה ככיבוש הבבלי של 586 לפנה"ס. בחפירותיו של ג.ב. פריצ'רד בשנות ה-60 בכפר אל ג'יב, המזוהה עם גבעון העתיקה, לא נמצאה שכבת חורבן המיוחסת ל-586 לפנה"ס. לעומת זאת נמצאו עשרות כתובות על ידידות פכים המזכירות שמות של מגדלי גפנים²³, המתוארכות לתקופה הבבלית²⁴. גם בחפירות בבית-אל במצפה ובתל אל פול לא נתגלו שכבות חורבן המיוחסות לכיבוש הבבל של 586 לפנה"ס²⁵.

ב-1981 חפרו א. דינור וג. ליפוביץ קבר בח' עלמית (שליד ענתות). בקרב נמצאו ממצאים מן המאה הששית לפנה"ס, מהתקופה שלאחר חורבן בית ראשון²⁶. דומה שקבר זה דומה לקברים שנחשפו בתל אל-פול, באבו גוש, קבר מס' 14 בבית שמש, וקברי כתף הינום בירושלים המעידים על כך שישובים יהודים המשיכו להתקיים בסביבות ירושלים לאחר חורבן הבית²⁷.

ב-1980 נתגלו בכפר אל-ג'יב, הוא גבעון ארבע עשר מערות קבורה מתקופה זו. בחמש מערות נתגלו דרגשי אבן שבהן כריות עם משכב ראש. בשלוש מערות הוכתן שימוש מדויק באמה. הארוכה בת ה-52.5 ס"מ. שתי תופעות אלו אופיניות לירושלים וכמעט לא נתגלו מחוץ לה. נראה לי שמימצאים אלה מעידים על עלייתה כחשיבותה של ארץ בנימין לאחר חורבן בית ראשון²⁸. לאחרונה אף פורסם קבר נוסף בין בית חנינא לנבי סמואל בחורבה

23. J.B. Pritchard, *Hebrew Inscriptions and Stamps from gibeon* Philadelphia 1959. IBID., "More Inscribed handles from El-Jib". *BASOR* 160 (1960) pp. 2-6.

24. F.M. Cross, "Epigraphical Notes on Hebrew documents of the Eight Sixth centuries B.C. III the Inscribed Jar handles from *Gibeon*". *BASOR* 168 (1962) p. 23.

וכן ע. מזוז, "בין פלשת ליהודה תמנה (תל הטש) בתקופת הברזל ב". ארץ ישראל יח (תשמ"ה) עמ' 319. וכן א. דמסקי, "משפחת שאול והידיות מאל ג'יב", בתוך ז. ח. ארליך (עורך) שומרון ובנימין, עפרה תשמ"ז, עמ' 22-30.

25. ראה הביבליוגרפיה שנאספה אצל: א. מלמט, ישראל בתקופת המקרא. ירושלים תשמ"ג, עמ' 286-287. וכן השערותו בדבר הסיבות שבגללן לא פגע נבוכדנצר בישוכים שבארץ בנימין.

26. א. דינור וג. ליפוביץ, "מערות קבורה מהמאה הששית לפנה"ס בחורבת עלמית". נקרות צורים 14 (תשמ"ח) עמ' 44-51.

27. על קברי תל אל פול ראה: R.A.S. Macalister, *PEFQST* 1915, pp. 35-37; P. Lapp (Ed.) "The Third Campaign at Tell El Full Excavations of 1964" *AASOR* 45 (1981) pp. 81-101.

על הקברים באבו גוש ראה: F.M. Abel, "Decouverte D'un Tombeau : Antique a Abou-Goch" *RB* 30 (1921) pp. 97-102; על קבר 14 מבית שמש ראה:

E. Grant, *Ain Shems Excavation Part / Haverford* 1931, pp. 15-16
וכן: E. Grant and G.E. Wright, *Ain Shems Excavations Part II (Pottery)*. Haverford 1938. pp. 77,136.

ועל כתף הינום ראה: ג. ברקאי, "חפירות כתף הינום בירושלים". קדמוניות יז (תשמ"ה) עמ' 94-108.

28. ח. אשל, "בית קברות מתקופת המלוכה בגבעון" בתוך: ז. ח. ארליך (עורך) שומרון ובנימין. עפרה תשמ"ז, עמ' 31-53.

שנקראת כפי הערכים ח' חזור. בקבר נתגלו דרגשים שבהם משככי ראש ולידם ריבוע מוחלק נוסף, כנראה לצורך הנחת נר שמן ליד ראש הנפטר. גם קבר זה תוכנן על פי תקן האמה הארוכה, ודומה שהוא חלק מבית הקברות של העיר חצור בארץ בנימין. מעיד זו נפלד בגורל "אחד מן העשרה" לעלות ולשבת בירושלים בימי נחמיה²⁹. אף קבר מפואר זה מעיד על חשיבותה של ארץ בנימין בתקופה הכבלית.

מן התקופה הפרסית נתגלו יותר ממצאים. ב-1976 נתגלו בכפר עסכר במזרחה של שכם, בסמוך למוזולאום הרומי מן המאה ה-2 לספירה קברים מתחילת התקופה הפרסית (סוף המאה ה-6 וראשית המאה ה-5 לפנה"ס). בקברים אלו נתגלו ארונות קבורה מחרס כלים אטיים (מיוון), קנקנים, פכים ופכיות וכן מימצאים יפים מברונזה: נרות, מקטרים, מסננות, קערות ומחתות³⁰.

בשנת 1979 גילה י. מגן ליד החממות בקדומים בור דמוי פעמון שהכיל שברים של כלי חרס מן המאה ה-5 לפנה"ס נמצאו בו קנקנים, סידים, קדרות, פכים, פכיות, נרות מטיפוסים שונים וכן שברים של כלים אתונאים. כמו כן נמצא בבור פערור אשר עליו מצויירים בני אדם ובעלי חיים ולידם כתובת ארמית "מתרא" שפרושה להשקות. יתכן שצבעו ככלי זה חוטי צמר³¹.

במהלך שנות השמונים חפר א. בורנשטיין על הקרן הצפונית של קרני שומרון מצודה מהתקופה הפרסית³². בורנשטיין נוטה לזהות מצודה זו עם קינה הנזכרת בספר יהודית ד', ד, שכן הנחל שמצפון לקרני שומרון נקרא כפי הערבים ואדי קאנה והוא נזכר ביהושע ט"ז, ח כנחל קנה. "קינה", שבספר יהודית אינו שם של נחל אלא של עיר הנזכרת יחד עם שומרון, בית חורון, בעל מעון ויריחו — כולן ערים מרכזיות. הצעת זיהוי זו נוגעת לשאלה האם ספר יהודית משקף מציאות מהתקופה הפרסית או מהתקופה ההלניסטית, סוגיה שטרם הוכרעה במחקר³³.

בצפון השומרון נתגלו עדויות ארכיאולוגיות המאשרות את הידיעות המופיעות בספר יהודית ובסכוליון לכ"ה חשון, המעידות על התישבותם של בני הגולה, כלומר שבי ציון, סביב סבסטיה³⁴. בסקר הארכיאולוגי שנערך באזור זה גילה א. זרטל קבוצת ישובים אשר הוקמו במאה ה-5 לפנה"ס, אותם הוא קושר עם הידיעות ההיסטוריות על הקמת ישובים בידי יהודים באזור נרבתא במאה ה-5 לפנה"ס³⁵.

H. Eshel, "the Late Iron Age Cemetery of Gibeon" *IEJ* 37 (1987) pp. 1-17

29. ח. אשל וע. קלונר, "מערת קבורה מסוף תקופת הברזל בין בית חנינא לא נבי צמירל (נבי סמואל) ושאלת זיהויה של חצור שבנחמיה יא:33". ארץ ישראל כא (תשמ"א) עמ' 37-40.
30. א. שטרן, "קברים אחמנים משכם". ארץ ישראל טו (תשמ"א) עמ' 312-336.
31. ראה: י. מגן, מחיאון קדם, והממצאים הארכיאולוגיים בקדומים, ירושלים תשמ"ב, וכן: א. שטרן וי. מגן, "מכלול של כלי חרס מן התקופה הפרסית מקדום שבשומרון". ארץ ישראל טז (תשמ"ב) עמ' 182-197.
32. על חפירה זו טרם פורסם דיווח ראשוני, ויש לקוות שפירסום כזה יפורסם במהרה.
33. מקובל כמחקר שספר יהודית חובר בתקופה החשמונאית ומשקף ארועים שארעו במאה השלישית או השנייה לפנה"ס, אך גרינץ סבר שהספר משקף ארועים מהתקופה הפרסית. ראה: י.מ. גרינץ, ספר יהודית. ירושלים תשי"ז. וכן ז. ספראי, "ארץ-ישראל לפי ספר יהודית", בתוך: ז. א. ארליך (עורך) שומרון ובנימין, עפרה תשמ"ז, עמ' 163-172.
34. י.מ. גרינץ, "ערי נברכא". ציון יב (תש"ז) עמ' 9-11 וכן בספרו לעיל, הערה 33 עמ' 31-32.
35. זרטל לעיל, הערה 33 עמ' 14-15.

המימצאים החשובים ביותר מהתקופה הפרסית נתגלו ב-1962 על ידי בדואים משבט התעמרה. הם מצאו תעודות במערות נחל דליה, (ואדי דאליה) השנים-עשר ק"מ צפונית מערבית ליריחו (ליד נתיב הגדוד) באחת המערות בוואדי זה מצאו הבדואים כמאתים שלדים, יחד עם קרעים של עשרות פפירוסים, חלקם היו חתומים עדיין כבולות. בעקבות גילוי זה קנה בית הספר האמריקאי לחקר המזרח את התעודות, ומשלחת ארכיאולוגית אמריקאית יצאה לחפור את המערה. קרעי הפפירוס שמצאו הבדואים שייכים היו לכ-30 תעודות משפטיות, רובם שטרות קנין של עבדים. התעודות כתובות ארמית, והם נכתבו בעיר שומרון ערב הכיבוש המוקדוני³⁶. יחד עם התעודות מצאו הבדואים מטמון מטבעות כסף שנטבעו בשומרון. מטמון זה לא נקנה על ידי האמריקאים בשל סכומי העתק שדרשו הבדואים עבורו, ורק ב-1968 נקנה על ידי אספנים פרטיים שהבריחו את חלקו לשוויץ.

מתוך 30 התעודות רק שתי תעודות שלמות יחסית פורסמו עד כה. האחת מתוארכת ל-352 לפנה"ס, והשניה ל-335 לפנה"ס³⁷. המימצאים מאשרים את העדויות ההיסטוריות על כך שתושבי שומרון היו הראשונים שמרדו במוקדונים. כתוצאה ממרד זה החריב אלכסנדר מוקדון את העיר שומרון והקים על חורבותיה מושבה של חיילים מוקדונים³⁸. חלק מן המורדים מצאו מקלט בנחל דליה, אך המוקדונים גילו את מיסתורם וכנראה חנקו את הנמלטים בעשן המדורות שהוצתו בפתח המערה.

חשיבותה של התגלית בנחל דליה היא שעל התעודות והבולות נזכרים בניו של סנבלט מושל שומרון. כנים אלה שנקראו חנניה וישעיהו, פעלו כמושלים בשומרון ערב הכיבוש המוקדוני³⁹.

כספר נחמיה נזכר סנבלט, שפעל בשומרון באמצע המאה ה-5. בניו דליה ושלמיה אף נזכרו בפפירוס שנמצא ביב בדרום מצרים. פפירוס זה הינו העתק של איגרת שנשלחה מיב

36. F.M. Cross, "The Discovery of the Samaria Papyri" *BA* 26 (1963) pp. 110-121.

37. עד כה פורסמו רק תעודות מס' 1 ו-2, ראה: F.M. Cross, "Samaria :

Papyrus 1: An Aramaic Slave Conveyance of 335 B.C.E. Found in

The Wadi ed Daliyeh". Eretz Israel 18 (1985) pp. 7-17; Ibid.,

"A Report on Tge Samaria Papyri". *VT SUP* 40 (1980) pp. 17-26.

תשע תעודות העוסקות בקניית עבדים (ובכללן שתי תעודות שפורסמו על ידי פ.מ. קרוס נידונו במחקרו

של גרופ: D.M. Gropp, *The Samaria*,

Papyri from Wadi Ed Daliyeh: The Slave Sales. 1989 (Phd Dissertation,

Harvard University).

38. קורטיוס רופוס, היסטוריון רומי בן המאה ה-1 לספירה כתב ספר על ההיסטוריה של אלכסנדר מוקדון

וציין "כשחזר אלכסנדר ממצרים דרך ארץ ישראל הגיעה אליו השמועה שהשומרונים מרדו בו ולא עוד

אלא שתפסו את השליט הממונה על סוריה ששמו היה אנדרמכוס ושרפו אות חיים. אלכסנדר מיהר לעלות

על השומרונים ועשה בהם שפטים" ראה:

M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*. Vol. I. Jerusalem 1974,

pp. 447-449.

39. F.M. Cross, "The Papyri and Their Historical Implications". in P. Lapp

(Eds.) *Discoveries in Wadi ed Daliyah AASOR* 41 (1974) pp. 17-29.

לירושלים בשנת 408 לפנה"ס, ובה מבקשים יהודי יב סיוע בשיקום מקדשם שחורב במהומות במצרים. כותבי האגרת מציינים שסיוע דומה הם ביקשו אף מבניו של סנבלט, היושבים בשומרון⁴⁰. והנה התעודות שנתגלו בנחל דליה מוכיחות שמאה שנה לאחר ימיו של סנבלט ה-I פעל בשומרון סנבלט ה-II שבניו נזכרו בתעודות מנחל דליה.

נחמיה מציין שהוא סילק מירושלים את אחד מבני יודע בן אלישיב הכהן הגדול אשר נשא לאשה את בתו של סנבלט ה-I (נחמיה י"ג, כח), ואילו יוסף בן מתתיהו ציין (קדמוניות יא: 302-345) שבימי דריוש נשא מנשה בן יוחנן בן אלישיב את ניקסו בת סנבלט ועקב כך סולק מנשה מירושלים. לדברי יוסף בן מתתיהו מיד לאחר הכיבוש המוקדוני בימי אלכסנדר, בנה סנבלט מקדש על פסגת הר גריזים מקדש שבו שימש מנשה ככהן גדול. התעודות שנתגלו בנחל דליה הביאו את פ.מ. קרוס למסקנה שתיאורו של יוסף בן מתתיהו מהיימן ופעמיים נשא בן כהן גדול ירושלמי את בתו של סנבלט מושל שומרון, לראשונה בימי נחמיה ובשנית בימי אלכסנדר מוקדון, שאז פעל לפי השערת קרוס סנבלט ה-III. לאור השערה זו קבע קרוס שהמקדש השומרוני על הר גריזים נבנה בימי אלכסנדר מוקדון בסוף המאה ה-4 לפנה"ס⁴¹.

כחפירותיו של י. מגן בפיסגת הר גריזים, נתגלו ראיות שהמקדש אשר נבנה על פסגת ההר, נבנה רק כמאה וחמישים שנה לאחר ימיו של סנבלט ה-II⁴².

לאחרונה נתגלה מטמון נוסף של מטבעות כסף מהטיפוס שנתגלה בנחל דליה על ידי שורדי עתיקות, כנראה בעיר שומרון, אף שחלק מהסוחרים מציינים את שכם כמקום מציאת המטמון. מטמון זה נקנה על ידי אספנים מארה"ב ונמסר לי. משורר לפירסום, על חלק ממטבעות אלה מוטבע תאור של מקדש ועליו הכתובת שמרין⁴³ מימצא זה מעיד, לדעתי, שיוסף בן מתתיהו טעה בתאורו הוא איחד את סנבלט ה-I עם סנבלט ה-II. דומה שסנבלט ה-II בנה מקדש בעיר שומרון כאמצע המאה ה-4 לפנה"ס ולכבודו נטבעו המטבעות שנתגלו בנחל דליה ובשומרון. יוסף בן מתתיהו הושפע מכך שבימיו האמינו השומרונים בקדושת הר גריזים והניח שהמקדש אשר נבנה בימי סנבלט, נבנה בהר גריזים, ושהסיבה להקמתו הם המאורעות שתוארו בספר נחמיה, כלומר נישואיו של בן יהוידע הכהן הגדול לבתו של סנבלט וגרושו מירושלים. החפירות בהר גריזים ופירסום מטבעות העיר שומרון מן המאה הרביעית לפנה"ס הם שאפשרו לתקן מעט את שיחזורו של קרוס שצדק כאשר קשר בין התגליות מנחל דליה לתאורו של יוסף בן מתתיהו וכאשר תארך את הקמת המקדש השומרוני הראשון למאה ה-4 לפנה"ס.

לסיום ברצוני לפנות לתגלית שזכיתי לגלות במערה לידי יריחו. מטיבען של חפירות ארכיאולוגיות שלחופר אין ודאות מה יגלה עד לסיום החפירה. ב-1984 מצאו מדריכי המרכז

40. A. Cowley, *aramaic papyri of the fifth Century B.C.* Oxford 1923 pp. 108-119; ב. פורטן וע. ירדני, אוסף תעודות ארמיות ממצרים העתיקה. א: אגרות. ירושלים חשמ"ו, עמ' 68-71.

41. פ.מ. קרוס, "שומרון וירושלים" בתוך: ח. חרמור (עורך) ההסטוריה של עם ישראל: שיבת ציון ימי שלטון פרס. ירושלים חשמ"ג, עמ' 81-94.

42. י. מגן, "הר גריזים - עיר מקדש" קדמוניות כג (תשנ"א) עמ' 70-79.

43. Y. Meshorer, *Ancient Jewish Coinage*. Vol. I. New York 1982, pp. 31-32.

לחקר מערות של החברה להגנת הטבע מסרק עץ במערה קטנה קשה לגישה ליד מנזר הקרנטל. המסרק אופייני לתקופה מרד בר כוכבא ובעקבות גילוי יצאתי ב-1986 לחפירת מערה זו על מנת למצוא מימצאים מתקופת מרד בר כוכבא. למזלי אכן נמצאו במערה תעודות בארמית וביוונית מתקופת מרד, אך התעודה החשובה ביותר שנמצאה במערה היא תעודה ארמית מהמאה ה-4 לפנה"ס.

תעודה זו כתובה משני צדדיה בכתב סופר. בצד א' 13 שורות, ובהם תריסר שמות יהודיים וליד כל שם מופיע סכום כסף בשקלים וברבעים. בשורה התחתונה מופיע סך כל הכסף 21 שקלים. בצד ב' יש שבע שורות הכתובות בשני טורים, בהם נזכרים אותם אנשים שנזכרו בצד א', אלא שסכום הכסף תמיד קטן בצד ב' מאשר בצד א'. הסכום בצד ב' הוא "כל שקלים 13 שאר שקלים 8". דומה שבצד א' נרשמו כספים שנתנו כהלוואות לאנשים שונים, ואילו בצד ב' נרשמו ההחזרים. רוב האנשים בתעודה מצויינים כ"פלוני בר אלמוני", אך למספר אנשים יש כינויים. אחד מכונה "נגרא", כלומר הנגר ואחר "חטלא" שמשמעותו אינה ידועה. דומה שנסיכות הכאתה של תעודה זו למערה בה נתגלתה קשורות היו למרד של יהודי יריחו כנגד המלך הפרסי ארתחשסתא ה-3, מרד שפרץ בשנים 343-434 לפנה"ס, ושבעקבותיו הרס ארתחשסתא את יריחו (ואת ירושלים) והגלה את תושבי יהודה שמרדו נגדו לאזור העיר בכל ולאזור הים הכספי⁴⁴.

דעת

אתר לימודי יהדות ורוח
www.daat.ac.il

44. ת. אשל וח. משגב, "תעודה מן המאה הרביעית לפנה"ס מכתף יריחו". תרביץ נו (תשמ"ז) עמ' 461-477.